

Павло Ямпонець

СИСТЕМА ОПЛАТИ ПРАЦІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920 рр.

У статті проаналізовано процеси, що відбувались у системі оплати праці основних виробничих верств міського населення (робітники та службовці) України на початковому етапі непу. В цьому зв'язку охарактеризовані роль і значення державних регуляторних заходів та виявлені їх наслідки для добробуту трудящих. З'ясовані причини диспропорцій в оплаті праці окремих категорій працівників різних галузей промисловості республіки.

Ключові слова: міське населення, робітники, службовці, заробітна плата, нова економічна політика.

Внутрішнє становище УСРР на початку 1920-х років увійшло у нашу історію як один із найтяжчих її етапів. Цей період відзначався економічною розрухою в результаті майже безперервної війни протягом семи років, політичною нестабільністю, яка була наслідком невдоволення селянства продрозкладкою. В Україні постійно спалахували селянські повстання, незважаючи на те, що Л. Троцький тримав тут значні військові сили.

Катастрофічна криза загострилася у зв'язку з розрухою та неврожаєм 1921 року в найважливіших зернових районах Росії та на Півдні України. У 1922 році голод охопив у всіх українських губерніях майже чверть населення, епіцентром лиха була Запорізька губернія [6, с.191,192,200].

Лише реальна загроза втрати влади змусила більшовицьке керівництво у березні 1921 року на X з'їзді РКП(б) прийняти рішення про заміну продрозкладки продподатком [5, с.246].

Протягом 1921-1922 рр. сформувалася непівська модель організації суспільства, що базувалась на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Ця концепція не була визнана Й.Сталіним, тому не знайшла відображення в радянській історіографії.

Радянська комуністична історіографія наявність кризи початку 1920-х років визнавала, однак основними її причинами вважала господарську розруху, викликану світовою та громадянською війнами.

Продовольча, вугільна, транспортна кризи підривали матеріально-технічне постачання промисловості. Чисельність робітників зменшилася майже вдвоє проти 1913 року. У робітничому середовищі відбувалися негативні процеси декласування та маргіналізації, бо, рятуючись від голоду, робітники осідали в селах. Відродження та відбудова промисловості були неможливими без суттєвого покращення умов праці та матеріального постачання робітників. Тому радянським урядом був створений ряд спеціальних державних структур, а саме: Центральна комісія з робітничого постачання при Наркомпроді, Комісія покращення побутових умов при Раднаркомі, Всеукраїнська і губернські комісії фондів заробітної плати, які займалися виключно питаннями постачання та заробітної плати робітників республіки [20, с.49].

Проте, незважаючи на державні заходи, постачання робітників української про-

© Ямпонець Павло Віталійович – заступник директора з навчальної роботи, кандидат історичних наук, доцент кафедри природничих і гуманітарних дисциплін Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ.

мисловості, починаючи з грудня 1921 року постійно погіршувалося. Не кращим було становище і з іншими складовими заробітної плати: спецодягом та грошовими знаками.

Промислові трести дуже часто не мали ні грошей, ні продовольства і не могли видавати заробітну плату в розмірах, які б відповідали прожитковому мінімуму.

Для врегулювання цієї проблеми в січні 1922 року при РПО була створена Центральна фондова комісія (Цефонд), яка встановлювала та розподіляла центра-лізований фонд заробітної плати. Пізніше на її основі була створена Вища тарифна рада (ВТО). Цей державний орган визначав загальнодержавний мінімум заробітної плати, установлював тарифні пояси, контролював витрати фондів заробітної плати. Встановлений мінімум заробітної плати був обов'язковим для всіх державних і приватних організацій та підприємств [7, с.146].

Фонд заробітної плати робітників складався із трьох частин: надходження продо-вольства від Наркомпроду, надходження промислових товарів від ВРНГ і грошових знаків від Наркомфіну. Найважливішою складовою фонду були продовольчі товари. Більша частина продовольчих ресурсів відпускалася робітникам фабрично-заводської промисловості та на потреби Червоної армії [7, с.156].

План постачання продовольства промисловим робітникам на 1921/1922 гос-подарський рік не був виконаний, тому радянський уряд вирішив проблему через закупівлю продовольчих товарів в Англії, Америці та Прибалтиці на суму 35490 золотих крб. [7, с.157,158].

У червні 1921 року постановою РПО було наголошено на негайній необхідності повного і стабільного постачання робітників Донбасу в рамках встановленої 100% норми [7, с.158].

29 листопада 1921 року РНК УСРР прийняв постанову «Про колективне постачан-ня і тарифи заробітної плати». У цьому документі відзначалася перевага колективного постачання перед іншими способами і було визнано, що це є основною системою розрахунків заробітної плати в державних організаціях і підприємствах [18, с.56].

У цих умовах з початку 1922 року профспілки почали складати колективні дого-вори, які стали основним методом регулювання умов оплати праці в промисловості республіки. Профспілки встановлювали рівень і форму заробітної плати, ставки якої були вищими, ніж державний мінімум [7, с.147].

У зв'язку із нестабільністю економічної ситуації строк дії договорів охоплював усього півроку. Роль держави в регулюванні заробітної плати переважала тільки в першій половині 1922 року, коли оплата праці проводилася в основному в натураль-ній формі. З моменту переходу виплат заробітної плати в грошовому еквіваленті державний мінімум заробітної плати мав тільки декларативне значення.

У процесі впровадження в життя нової економічної політики з усією гостротою постала проблема вироблення і застосування нової системи оплати праці, яка була вкрай необхідною в умовах господарського розрахунку – основи виробничої діяль-ності промисловості республіки. Першим законодавчим актом радянського уряду була постанова РНК РСФРР від 7 квітня 1921 року «Про врегулювання оплати праці робітників». На поліпшення матеріального становища робітників був спрямований також декрет Раднаркому РСФРР від 7 квітня 1921 року «Про натуральне премію-вання робітників» [19, с.251,252].

Нові принципи оплати праці і подальше поліпшення системи тарифів були розроблені в наказі Раднаркому від 9 серпня 1921 року. Нова тарифна політика за-декларована в декреті радянського уряду від 10 вересня 1921 року: «Встановлення тарифної ставки повинно виходити з положення: мінімум оплати – мінімум праці» [19, с.254,255]. Цей документ скасував декрет про натурпреміювання, таким чином почався процес денатуралізації заробітної плати.

Установлені державою тарифні ставки відповідно до КЗПП РСФРР 1922 року визначали мінімальні розміри виплат для відповідних категорій працюючих. Умови оплати праці конкретизувались у колективних договорах, які являли собою форму регулювання трудових відносин. Захист економічних інтересів робітників і служ-

бовців у період непу – одне із головних завдань профспілок, що було закріплено в резолюції XI з'їзду РКП (б) від 27 березня 1922 року «Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» [5, с.305]. Питання динаміки цін займало центральне місце в тарифній політиці профспілок, маючи за мету максимально наблизити заробітну плату до прожиткового мінімуму та до рівня 1913 року. Так, з'їзд профспілок у вересні 1922 року доручив ВЦРПС визначити одиницю розрахунку заробітної плати, яка б захищала її від постійного коливання цін і таким чином забезпечити можливість наближення справжнього рівня заробітної плати до довоєнного. Таким еквівалентом став бюджетний, або товарний карбованець, яким вираховувалася заробітна плата аж до середини 1924 року, тобто до моменту стабілізації грошової системи. Це дало змогу зберегти реальне значення заробітної плати в період гіперінфляції. Завдяки бюджетному карбованцю було встановлено, що, незважаючи на підвищення номінальної заробітної плати тарифних ставок першого розряду протягом 1922 року, насправді реальна платоспроможність державних тарифних ставок помітно знизилась [8, с.19,21; 5, с.305].

XII з'їзд партії 17–25 квітня 1923 року засвідчив ознаки відродження народного господарства республіки. Однак успіхи в промисловості були недостатніми. Рівень промислового виробництва був набагато нижчий за довоєнний. Важка індустрія відставала від легкої. В резолюції з'їзду «Про промисловість» вказувалося на суворе регулювання цін на базі ринку, забезпечення нормального співвідношення між галузями промисловості. З цією метою частина прибутків легкої промисловості була передана важкій індустрії для подальшого її розвитку та підвищення заробітної плати робітників і службовців, зайнятих у цьому виробництві, до рівня заробітків у легкій галузі [19, с.256,257].

Характерною особливістю заробітної плати в період відбудови народного господарства було постійне зменшення її натуральної форми. Універсальне значення грошової виплати заробітної плати полягало в тому, що саме процес денатуралізації зумовлював підвищення продуктивності праці, бо робітники звільнялися від необхідності реалізувати натуру в селі, а більше часу могли приділяти виробництву. В 1924 році натуральні виплати в рахунок заробітної плати були майже повністю припинені [7, с.164].

Початок 1923/1924 господарського року був несприятливим для подальшого зростання заробітної плати в промисловості республіки. Процес підвищення заробітної плати був перерваний кризою збуту восени 1923 року.

До переліку причин радянські історики вносять також відсутність достатніх оборотних фондів, сировини, застаріле і вкрай зношене устаткування, що, безперечно, впливало на зростання собівартості промислових виробів, а отже, на підвищення цін на фабрики. Великі накладні видатки в торгівлі, слабкий розвиток грошової системи, наявність двох валют (радзнаки і банківські червонці), відсутність дешевого кредиту, політика високих цін з боку синдикатів також сприяли росту цін на промислові товари [11, с.69]. В радянській історіографії не останню роль у кризі збуту відводилося підривної діяльності троцькістів та непманів. Поряд з цим не згадується про те, що підвищення цін на фабрики було започатковане директивами саме радянсько-комуністичного уряду, який вимагав від усіх трестованих підприємств і синдикатів одержання найбільших прибутків за будь-яку ціну. Водночас на сільсько-господарську продукцію держава встановила дуже низькі лімітні ціни, що призвело до значного падіння платоспроможності селянського ринку та виникнення «ножиць цін», які досягли кульмінаційного розходження у вересні 1923 року.

Особливо гострою криза збуту була в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Криза збуту промислових товарів викликала фінансову кризу, кризу «неплатежів», коли підприємства були не спроможні своєчасно виплачувати заробітну плату. По 2–3 місяці шахтарі не одержували заробітної плати, тому деяка їх частина залишила Донбас.

Провівши аналіз фінансового становища на підприємствах республіки, Укрбюро ВЦРПС у жовтні 1923 року повідомило в ЦК КП(б)У про те, що «несвоевременная

выплата заработной платы привела на некоторых предприятиях к конфликтам, в некоторых местах к забастовкам (Шахты, Шахтинский район), а также к массовым невыходам на работу (Донбасс)» [2, с.242,243].

24 грудня 1923 року Політбюро ЦК РКП(б) прийняло спеціальну резолюцію «Про чергові завдання економічної політики», де була зафіксована програма боротьби з наслідками кризи збуту [21, с.62].

У 1923 році була проведена друга деномінація у вигляді випуску грошових знаків зразка 1923 року [7, с.164].

Наявність в обігу двох видів грошових знаків банківських червонців і радзнаків утруднювала введення справжнього господарського розрахунку в промисловості, впорядкування державного бюджету, складання виробничих планів і т.ін. Дрібні платежі здійснювалися у радзнаках, тому населення потерпало, як і раніше, від інфляції.

14 лютого 1924 року ВЦВК і Раднарком СРСР прийняли рішення про припинення емісії радзнаків [19, с.164].

Основна частина платежів стала здійснюватися в червонцях. Нову валюту почали використовувати для видачі заробітної плати. Грошова реформа позитивно вплинула на всі галузі народного господарства України. Зміцнення фінансової системи дало змогу ВРНГ УСРР, Укрбюро ВЦРПС разом із банками вже на початку III кварталу 1923/1924 року розробити перший кредитний план трестованої промисловості України. ЦК РКП(б) у липні 1924 року наказав ВЦРПС і ВРНГ провести переукладання колективних договорів на основі червонних розрахунків [2, с.248,249].

Весь 1923/1924 рік проходив під знаком зростання заробітної плати. Проте бюджетні обстеження, проведені Укрбюро ВЦРПС у листопаді 1923 року, показали, що питома вага заробітної плати в прибутках робітничої сім'ї не досягла ще довоєнного рівня, тому частину необхідних для життя коштів робітники, як і в попередні роки, повинні були одержувати з інших джерел, здебільшого негативного характеру, наприклад, таких, як продаж речей [2, с.239].

Таким чином, зростання реального значення заробітної плати, збільшення її ролі в бюджеті робітничої сім'ї повністю залежало від кон'юнктури народного господарства.

Отже, протягом 1921–1923 рр. державні, партійні та профспілкові установи прагнули впливати (шляхом прийняття відповідних постанов) на процеси, пов'язані з матеріальним добробутом трудящих. Однак продовольча, вугільна, транспортна кризи початку 1920-х рр. підірвали матеріальне постачання промисловості, відродження якої було неможливим без суттєвого поліпшення рівня життя робітників. Для вирішення цієї проблеми радянським урядом були створені спеціальні державні структури: Центральна комісія з робітничого постачання, Всеукраїнські та губернські комісії заробітної плати. Проте плани постачання для забезпечення натуроплати праці робітників не виконувалися. Загалом регулююча роль держави була дієвою тільки в першій половині 1922 року, коли оплата праці (в натуральній формі) здійснювалась у передбачених обсягах.

З початку 1922 року профспілки почали складати колективні договори, які стали основою регулювання умов оплати праці в промисловості республіки. Центральне місце в тарифній політиці профспілок займала проблема максимального наближення заробітної плати до прожиткового мінімуму. Була визначена і затверджена одиниця розрахунків реальної заробітної плати (бюджетний карбованець), яка захищала заробітки від постійного коливання цін.

Незважаючи на певні ознаки оздоровлення народного господарства республіки наприкінці досліджуваного періоду, процес поліпшення рівня життя робітників УСРР був перерваний кризою збуту восени 1923 року. Криза збуту промислових товарів спричинила фінансову кризу, кризу «неплатежів», коли по 2-3 місяці робітники не одержували заробітної плати, що, беззаперечно, мало негативні наслідки для добробуту трудящих.

Динамічний аналіз матеріального становища робітників і службовців державної промисловості УСРР на початку 1920-х рр. взагалі та основних його структурних елементів (заробітної плати, цін, споживання матеріальних благ) пов'язаний зі значними

труднощами об'єктивного характеру. Основна причина такого становища полягає у відсутності значної кількості необхідних статистичних матеріалів щодо 1921-1922 рр., що було наслідком громадянської війни і, як результат – погана організація статистичних обстежень. Наявні статистичні джерела погано систематизовані та є вузькорегіональними. Неабиякі труднощі в процесі вирішення поставленої проблеми полягали також у тому, що статистичні дані наводили відомості за різні часові періоди. Так, характеристика номінальних заробітків робітників у 1921–1923 рр. подавалася в розрізі місяців, а реальні заробітки – частково помісячно, поквартально чи в цілому за господарський рік (починався 1 жовтня), що дуже ускладнює динамічне зіставлення цих показників за весь досліджуваний період. Відсутня також необхідна систематизація даних про заробітну плату трудящих великих, середніх та малих міст. Крім цього, становище ускладнилось ще й тим, що у зв'язку з обвальним знеціненням паперових грошей та майже щорічними деномінаціями грошової одиниці обрахунки номінальних заробітків проводилися щороку в різних грошових еквівалентах, що вимагає відмови від динамічного аналізу номінальних заробітків за три роки в абсолютних показниках. У даному випадку ми проводили оцінку змін у номінальних заробітках трудящих у межах окремо взятого року або використовували опосередкований аналіз у відсотках. Також, зважаючи на вищезгадані причини, порівняльний динамічний аналіз реальних заробітків у нашому дослідженні проводився поквартально за три господарські роки – 1921/1922, 1922/1923, 1923/1924. Характеристика ж динаміки номінальної заробітної плати подана нами в розрізі кожного року і в грошових знаках, які були в товарообігу на той час.

У зв'язку з вищезазначеним треба звернути увагу на той факт, що у своїх роботах більшість науковців 1920-х років проводили характеристику номінальних заробітків в основному з квітня 1924 року, коли була введена стала грошова одиниця – червонець. Поверхово та фрагментарно характеризували заробітну плату в 1921 – 1923 рр.

Встановлено, що підвищення номінальних заробітків почалося з весни 1921 року – повільно, а влітку та восени відрізнялося винятковою інтенсивністю. Така ж тенденція зростання характерна і для двох наступних років. З січня по жовтень 1921 року розмір заробітної плати у робітників Донбасу, які працювали за першим розрядом, підвищився так: у гірників – на 111%, металістів – на 40%, хіміків – на 90% [19, с.256]. У цей же час підвищення номіналу у службовців становило: у гірників – 26,7%, металістів – 40,2%, хіміків – 41,4%, текстильників – 56,5% [9, с.42, 43].

У цілому по українській промисловості за 1921 рік номінальний заробіток підвищився у робітників майже в 39 разів, службовців – в 31 раз [21, с. 67]. У 1922 році це зростання відповідно становило у робітників 101раз [21, с. 68]. Темпи зростання та абсолютні розміри номінальної заробітної плати у робітників та службовців різної спеціалізації мають значні розбіжності протягом 1921 – 1923 років. При цьому заробітки у легкій промисловості були значно вищі, ніж у працівників важкої галузі. Номінальна заробітна плата текстильників у жовтні 1921 року в 5 разів була вищою, ніж у гірників [21, с. 68].

Тому, згідно з рішеннями XII з'їзду більшовиків (17 – 25 квітня 1923 року), частина прибутків легкої індустрії примусово перераховувалася на підвищення заробітків працівників важкої індустрії. Завдяки цим заходам у жовтні 1923 року різниця в оплаті різко скоротилася. Так, працівники легкої індустрії у цей час одержували тільки у півтора разу більше, ніж гірники [12, с. 146,147].

Таким чином, на початку 1920-х рр. номінальна заробітна плата працівників промисловості республіки підвищувалася значними темпами, особливо починаючи з квітня 1921 року. Проте темпи зростання цього показника були вищими саме у робітників, ніж у службовців. Починаючи з 1923 року – навпаки, цей показник у службовців переважав.

Характерною ознакою системи оплати праці в 1921-1922 рр. були виплати в основному натурою, бо грошова частка заробітків була мізерною. Так, по м. Харкову, одному із найбільших промислових центрів республіки, виплати в грошовому еквіваленті становили в січні 1921 р. усього 9,4 тис. радзнаків, а решту заробленої суми – 58,3

тис. радзнаків – робітники одержували натурою, що відповідно становило 13,9% та 86,1%. Найбільшою натуралізацією відзначалася заробітна плата у хіміків – 85,9 тис. радзнаків, потім йшли металісти – 65,3 тис. радзнаків. Найменше була натуралізована номінальна заробітна плата робітників текстильного виробництва – 21,7 тис. радзнаків. Щодо загального розміру заробленого, то в січні 1921 р. найбільше платили працівникам хімічної та металообробної промисловості: відповідно 89,6 та 73,4 тис. радзнаків, що перевищувало середні дані по всіх промислових спілках м. Харкова [13, арк.4,5,8,22]. В цілому по Україні в 1922 році натуралізація заробітної плати скоротилася. Так, якщо в січні вона становила 60,9%, то вже у жовтні того ж року – 19,3% [10. с. 46, 57].

Номінальна заробітна плата як показник добробуту трудящих не відповідає в повному обсязі усім потребам дослідження, бо не враховує і не висвітлює такого поняття, як реальна вартість заробленого або купівельна спроможність заробітної плати. Цим вимогам відповідає лише характеристика такого показника, як реальна заробітна плата. Щоб висвітлити динаміку реальних заробітків, необхідно охарактеризувати метод її обчислення в умовах відсутності твердої валюти, що мало місце до грошової реформи 1924 року. У 1922 році відділ статистики праці при ЦСУ розробив універсальний метод розрахунків реальної заробітної плати. Для цього бюджетний набір (24 товари) брався як основа для подальших підрахунків. Відношення грошової частини заробітної плати в радянських карбованцях до вартості бюджетного набору в тих же карбованцях отримало назву рівня заробітної плати в бюджетних наборах. При довоєнній вартості бюджетного набору продуктів у Москві 10 карбованців уже визначений рівень заробітної плати в бюджетних наборах множився на 10 і, таким чином, отримувалася реальна заробітна плата в умовних московських карбованцях, яка ще називалась товарною, довоєнною або бюджетною [4, с.82]. Застосовуючи цей показник, вдалося, не звертаючи уваги на інфляційні процеси, досить точно визначити реальну вартість заробленого.

Щодо фактичної ситуації з реальною заробітною платою в українській промисловості, то її рівень починає підвищуватися лише з травня 1922 року. Цей процес тривав і далі, але темпи були різні. Мало того, наприкінці 1923 року було помітне зниження рівня реальних заробітків.

Розглянемо детальніше динамічні зрушення в рівні реальної заробітної плати, що сталися протягом 1921 – 1923 років. Якщо підвищення реальних заробітків за 1922/23 господарський рік становило в середньому по українській промисловості 61,4%, то у 1923/24 році – всього 19,7% по відношенню до минулого року. Найбільше у 1922/23 господарському році заробіток зріс у робітників легкої індустрії, зокрема у швейників – на 112,5%, текстильників – на 80,7%. Щодо працівників важкої промисловості, то підвищення у тому ж 1922/1923 році порівняно з 1921/1922 становило по спілці металістів 70,2%, хіміків – 64,7%, а гірників – усього 46%. Якщо розглянути темпи зростання реальних заробітків у вужчому часовому проміжку, тобто по кварталах, то з'ясується, що в четвертому кварталі 1921/1922 року, в порівнянні з попереднім періодом, по всій промисловості України зростання становило 40,3%, а в четвертому кварталі наступного року – тільки 2,2% [3, с.86,87].

Звідси бачимо значне падіння темпів, а відтак можна констатувати гальмування процесу поліпшення добробуту міського населення. Взагалі, до кінця 1923 року по окремих спеціальностях фіксувалося навіть зниження рівня реальних заробітків. У III кварталі 1922/23 року у гірників заробіток зменшився на 2,9%, у металістів в четвертому кварталі – на 5,3% [3, с.87; 21, с.72]. Зокрема по тресту «Південьсталь» металообробної промисловості рівень реальної заробітної плати відносно 1913 року в жовтні 1922 року низився і становив 26,7% проти 28,7% у вересні [16, арк.173].

Навіть найрентабельніші виробництва легкої галузі промисловості не змогли зберегти реальних заробітків, і зменшення становило в четвертому кварталі 1922/1923 року проти попереднього кварталу: у харчовиків на 2,0%, у обробників вовни – на 2,9% [21, с.72]. На думку А. Матюгина, на рівень заробітків у кінці 1923 року негативно вплинули труднощі у торгівлі та невідповідність темпів розвитку промисловості і сільського господарства.

Зокрема, підтвердження цього ми бачимо в резолюції XIII партійної конференції: «Високі ціни на товари зіткнулися із низькою платоспроможністю масового селянського ринку. Товари залишилися непроданими і не тільки не принесли промисловості прибутків, але і поставили її підприємства перед загрозою неплатежів та скорочення виробництва» [7, с.164]. Таким чином виникла криза збуту промислових виробів і, як результат, криза неплатежів, бо підприємства працювали в основному на самофінансуванні. Єдиним виходом із становища в таких умовах було гальмування процесу зростання заробітної плати, що тягло за собою погіршення матеріального добробуту громадян. Уряд у складних умовах кризи збуту намагався усіляко зберегти досягнутий рівень життя. З цією метою вирішено було ліквідувати заборгованість по заробітній платі. Вересневий пленум ЦК РКП(б), який пройшов у 1923 році, постановив, що «...задоволення всіх господарських потреб можливе тільки після того, як буде проведена виплата заробітної плати» [19, с.260]. Згідно з архівними даними відділу праці ВЦРПС, підвищення реальної заробітної плати з I по IV квартал 1923 року становило 28,8%, з 18,87 бюджетного карбованця до 24,3 [15, арк.4]. Намагання фальсифікувати статистичні дані добре прослідковується в пропагандистській праці Р. Владімірова, який знайшов дуже просту причину зниження добробуту громадян і підкреслював, що «...статистичні дані офіційних джерел, які складали рашини, мінци та інші меншовицькі елементи, потребують збільшення на 5 – 10%, тільки тоді їх можна вважати вірогідними» [1, с.28].

Щоб найбільш повно і всебічно розглянути ситуацію з реальними заробітками робітників у 1921 – 1923 роках, порівняємо їх з показником 1913 року, який становив у середньому по Україні 40,65 бюджетного карбованця, в тому числі по гірниках – 46,15, металістах – 48,5 бюджетного крб. [2, с.255]. Взагалі заробіток робітника у II кварталі 1921/1922 року дорівнював у середньому по УСРР 7,92 бюджетного крб. і становив 19,5% довоєнного рівня. Поступово рівень реальних заробітків підвищився і в IV кварталі 1921/1922 року становив 40,1% від рівня 1913 року [3, с.84, 85].

До кінця IV кварталу 1922/1923 року реальний заробіток зріс і сягав половини довоєнного рівня [21, с. 74]. Щодо основних виробництв, то у гірників рівень реальних заробітків становив у 1921/1922 році 27%, а у 1922/1923 році підвищився до 39,5% від рівня 1913 року [21, с. 74]. Металісти в цей же час мали відповідно 20,5% і 34,9% від рівня 1913 року [21, с. 74]. Усі працюючі на державних підприємствах отримували платню залежно від чітко встановленої колективним договором ставки, яка в свою чергу відносилася до того чи іншого тарифного розряду.

Тарифна сітка на початку 1920–х рр. мала 17 розрядів із крайнім співвідношенням 8:1 [1, с.27]. Відповідно до тарифної сітки робітник першого розряду одержував 15 грошових паїв і 30 натуральних, а IX розряду відповідно 39 та 54 [1, с.27].

Щоб визначити купівельну спроможність заробітної плати робітників і службовців української промисловості, доцільно провести аналіз розмірів ставки найнижчого I розряду і порівняти його із вартістю прожиткового мінімуму або вартістю бюджетного набору у базисному 1913 році. Дані чітко фіксують факт того, що навіть у періоди порівняно високого рівня реальних заробітків, якими були травень 1922 і 1923 років, розміри ставок першого розряду були значно нижчими за вартість прожиткового мінімуму. Найнижчими ці показники були у 1922 році у металістів та хіміків Київської губернії (34,4 – 35,2%), за ними йшли робітники тих же виробництв Донецької губернії (45,7 – 53,3%) [21, с. 76]. Харківські хіміки мали ставку, яка становила 60,1% від вартості прожиткового мінімуму [21, с. 76].

Взагалі у Харківській губернії найвищою була купівельна спроможність заробітку у працівників текстильної промисловості, яка дорівнювала 93,3% від вартості прожиткового мінімуму, а в Донецькій – у харчовиків 109,1% [21, с. 76].

Як бачимо, працівники легкої галузі індустрії мали вдвічі вищий стандарт матеріального становища, ніж працівники промислових виробництв важкої індустрії. Значно впали, до 37%, ставки робітників першого розряду в грудні 1923 року по Донбаському регіону (Донуголь) проти травня того ж року, коли цей показник дорівнював 51 % [21, с. 76].

У Подільській губернії також була помітною різниця у соціальних стандартах

життєвого рівня працівників важкої та легкої галузей промисловості. Так, відношення ставки першого розряду до вартості бюджетного набору у швейників приватного сектора становило у лютому 1923 р. 126%, а в металістів держпідприємств – усього 80%. [14, арк.6].

Треба зазначити, що на приватних підприємствах рівень життя працюючих був вищий. Так, у лютому 1923 року ставка першого розряду державного підприємства становила 2,80 бюджетних крб., а приватного – 9,82 бюджетних крб., тобто приватник платив утричі більше своїм робітникам, ніж на державних заводах та фабриках. Така негативна ситуація в оплаті праці мала місце до червня 1923 року, а саме: 5,99 бюджетного крб. проти 8,28 бюджетного крб. у приватному секторі [14, арк.1,4,6]. Тільки в другому півріччі 1923 року ситуація змінилась. У державній промисловості почали платити більше, ніж у приватному секторі [14, арк.1]. Особливо цей розрив збільшився в жовтні (9,59 бюджетного карбованця) проти оплати праці у приватника (7,71 бюджетного карбованця).

Фінансова депресія, криза збуту та криза неплатежів у листопаді 1923 року чітко простежуються у тривожних зверненнях трестів у ЦК КП (б) України щодо катастрофічної ситуації із виплатою заробітної плати. Це лист голови правління «Укр-текстильтресту» від 9.11.1923 р., лист керуючого справами «ЮРТ» від 14.11.1923 р., лист правління південнометалургійного тресту «Південьсталь» від 10.11.1923 р., де йдеться про те, що «основной причиной несвоевременной выплаты заработной платы на некоторых предприятиях является общая экономическая ситуация в республике, вылившаяся в финансовую депрессию с не своевременной оплатой государством поставленной продукции» [16, арк.90,92,93].

Особливо загрозлива ситуація склалася в Юзівці. Безпосередньо про це телеграмою в ЦК КП(б)У від 06.01.23 року повідомлялося: «Юзовский и Макеевский комбинаты не работали. Деньги не получены. Кочегары, доменщики бросили работу. Угроза остановки и безвозвратного затопления шахт, полной остановки домен. Хроническое неполучение денег разуверило рабочих. Положение грозное, недовольство растет. Для предотвращения катастрофы примите решительные меры. Нужны деньги, полную расплату за ноябрь, четыре триллиона аванс за декабрь» [16, арк.90,92,93].

Мовою конкретних цифр ця ситуація виглядала так: протягом трьох кварталів 1923 року фактичні виплати заробітної плати промисловим робітникам України мали чітку тенденцію до зниження по всіх спілках, а саме: якщо в I кварталі вони становили 79% від обов'язкових, то в II – 66% і у III – 62% [17, арк.29].

Найбільше потерпали від цього металісти: з 93% у I кварталі виплати заробітної плати у них у III кварталі впали до 64%. За ними йшли гірники – 76,4 – у I кварталі, 69,0 – у III кварталі. Найкраща ситуація спостерігалася у харчовиків, які в III кварталі 1923 року фактично одержували 91% від нарахованих сум. Взагалі, легка промисловість була в кращому становищі щодо виплат заробітної плати в третьому кварталі 1923 року, а саме: швейники одержували 83% від обов'язкових виплат, робітники шкіряної промисловості – 82% [17, арк.29].

У цілому ж по українській промисловості розмір ставок робітників I розряду в середньому за 1923 рік становив усього 58% від вартості прожиткового мінімуму [21, с. 76]. Беручи до уваги той факт, що чисельність робітників гірничої та металургійної промисловості у 1921 – 1923 роках становила більшість від усієї кількості робітничого класу УСРР, можна впевнено сказати про досить скрутне матеріальне становище трудящих республіки і особливо її важкої індустрії.

Таким чином, завершивши аналіз проблеми, треба констатувати, що оплата праці працівників державної промисловості УСРР протягом 1921-1922 рр. здійснювалася переважно в натуральній формі, грошова її частина була мізерна. При цьому натуралізація заробітної плати (за рішенням державних структур) у важкій індустрії була вищою, ніж у легкій промисловості. Наприкінці 1923 року відбулась остаточна денатуралізація оплати праці, а з 1924 року її виплати почали здійснюватись виключно в грошовій формі. Загалом, номінальна та реальна заробітні плати робітників та службовців української промисловості протягом 1921–1923 рр. мали чітко виражену тенденцію

до підвищення. Темпи зростання номінальної її частини значно переважали подібні показники по реальній заробітній платі. В останньому кварталі 1923 року відбулося гальмування темпів зросту, що стало наслідком кризи збуту і неплатежів. У той же час фіксується скорочення розриву між реальним заробітком і загальноприйнятою нормою 1913 року, яка, до речі, задовольняла лише помірні потреби. На кінець 1923 року ця розбіжність ще залишалася дуже значною. При порівнянні ставок робітників першого розряду (мінімальна заробітна плата) із вартістю прожиткового мінімуму з'ясувалося, що в середньому по Україні заробітна плата покривала трохи більше половини вартості прожиткового мінімуму. Треба також додати, що протягом 1921–1923 рр. заробітки працівників важкої промисловості, де була зайнята переважна більшість робітничого класу республіки, постійно відставали від заробітної плати робітників легкої галузі виробництва, і цю диспропорцію так і не вдалося ліквідувати.

1. Владимиров Р. Заработная плата рабочих СССР за 15 лет / Р. Владимиров // Вопросы труда. – 1932. – №11-12. – С.24–36.
2. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921-1925 гг. / Г. Диденко. – К.: Акад. наук УССР, 1962. – 374 с.
3. Динаміка народного господарства України (1921/1922, 1924/1925 гг.). – Х., 1926. – 150, 13 с.
4. Кабо Е. Бюджетный индекс (Исторический очерк) / Е. Кабо // Советская статистика за полвека (1917-1967 гг.). – М.: Наука, 1970. – 317с.
5. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – 1898 – 1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П.М. Федосєєва і К.У. Черненко. – К.: Політвидав України, 1979. Т. 2. 1917 – 1924. – 521 с.
6. Кульчицький С. В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
7. Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А.А. Матюгин. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 364 с.
8. Ставницький А. В., Шехет И.Н. Невостребованный опыт: регулирование заработной платы в годы НЭПа / А.В. Ставницький, И.Н. Шехет // Вестник АН СССР. – 1991. – №2. – С.18–28.
9. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1921 году. Статистика Украины. № 31. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.І. – Х, 1923. – 48 с., XVI.
10. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1922 году. Статистика Украины. № 40. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.3. – Х, 1924. – 58 с., VIII.
11. Струмилин С.Г. На плановом фронте 1920-1930 / С.Г. Струмилин. – М.: Госполитиздат, 1958. – 624 с.
12. Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. №58. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.4. – Х., 1925. – XXVIII, 178 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). Фонд №582. – Центральне статистичне управління УСРР. Таблица 2 – Заработная плата рабочих и служащих г. Харькова по профессиональным союзам и формам эксплуатации предприятий за 1921 г. – Оп. 1. – Од.зб.105. – Арк.22.
14. ЦДАВО України. Фонд №2623. Народний комісаріат праці УСРР (статистичний відділ). Зведення губвідділів праці про фактичну заробітну плату робітників першого розряду (січень – 17 жовтня 1923 р.). – Оп. 1. – Од.зб.1558. – Арк.20.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фонд №1. – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У). Матеріали к X съезду КП(б)У (справки, інформації, тези до докладов, резолюції и др.). (1927). – Оп. 1. – Од.зб.241. – Арк.371.
16. ЦДАГО України. Фонд №1. – ЦК КП(б)У. Тезиси ЦК КП(б)У «Организационный кризис нашей промышленности и методы его преодоления», «Организационный вопрос в промышленности, торговле и транспорте». Протокол заседания конференции Южбюро ЦК Всероссийского союза работников металлопромышленности. Докладные записки, справки, статистические сведения,

письма Южнорудного треста, Южно-металлургического треста «Югосталь», Южного химического треста «Химуголь» в ЦК КП(б)У о работе и подчиненности трестов, выплата заработной платы и др. вопросам. Докладная записка Укрбюро ЦК союза работников сахарной промышленности об украинизации аппарата. (9.01.1923-28.02.1923). – Оп. 20. – Од.зб.1663. – Арк.196.

17. ЦДАГО України. Фонд №1. – ЦК КП(б)У. Протоколы комиссии и подкомиссии ЦК и ЦКК КП(б)У о заработной плате. Справка, сведения Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции УССР в ЦК КП(б)У о работе комиссии по заработной плате, состоянии заработной платы на Украине в 1923 г. и др. вопросам. (01.04.1924-23-12.1924). – Оп. 20. – Од.зб.1879. – Арк.64.

18. Черненко Н.В. Борьба коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. / Н.В. Черненко. – К.: Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т.Г.Шевченко, 1959. – 219 с.

19. Шиян К. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925 рр.) / К.Шиян. – К.: Держполітвидав, 1959. – 304 с.

20. Юрьев Ю. Рабочее снабжение и заработная плата в условиях новой экономической политики / Ю.Юрьев // Народное хозяйство Украины. – 1922. – №4-6. – С.49–62.

21. Ямпольец П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямпольец Павло Віталійович. – К., 2009. – 251 с.

В статье осуществлен анализ процессов, которые происходили в системе оплаты труда основных производительных слоев городского населения (рабочие и служащие) Украины на начальном этапе нэпа. В этой связи дана характеристика роли и значения государственных регуляторных мероприятий и выявлены их последствия для благосостояния трудящихся. Выяснены причины диспропорции в оплате труда отдельных категорий работников различных отраслей промышленности республики.

Ключевые слова: городское население, рабочие, служащие, заработная плата, новая экономическая политика.

In the article the process in the payment system of the urban population productive section (industrial and office workers) at the NEP initial stage was analyzed. In this connection the role and importance of the state regulating activities were characterized and its consequences for workers well-being were found out. The reasons of disproportion in the definite categories workers salary in different industries of the republic were found out.

Key words: urban population; industrial and office workers; salary; new economical policy.